

Fazliddin ABDURAZAQOV,
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti doktoranti
E-mail: f.abdurazaqov@dtpi.uz

O'zbekiston Milliy universiteti professori, p.f.d X.Xudayqulov taqrizi asosida

O'QUVCHILARGA AXLOQIY-ESTETIK TARBIIYA BERISHDA NOTIQLIK MADANIYATI SHAKLLANTIRISHNING ILMIY-NAZARIY VA PEDAGOGIK ASOSLARI

Аннотация

Ma'lumki, samarali gapirish qobiliyati shaxsiy, akademik va kasbiy muvaffaqiyat uchun muhim mahoratdir va bu ko'nikmani rivojlantirish o'quvchilarning o'ziga ishonchi, ijodkorligi, tanqidiy fikrlash va ijtimoiy ko'nikmalarini oshirishi mumkin. Mazkur maktablarda notiqlik ta'limining bugungi holatini tahlil qildik va notiqlik madaniyatini rivojlantirishga to'stinlik qilayotgan muammolarni aniqlaydi. Mazkur maqolada ham ushbu jihatlariga to'xtalib, notiqlik madaniyatini shakllantirishning o'quvchilarni axloqiy-estetik tarbiyalashdagi ahamiyati, ilmiy nazariy va pedagogik ahamiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: Notiqlik mahorati, notiqlik madaniyati, axloqiy tarbiya, muomila, tanqidiy fikrlash.

SCIENTIFIC-THEORETICAL AND PEDAGOGICAL PRINCIPLES OF SPEECH CULTURE FORMATION IN MORAL- AESTHETIC EDUCATION OF STUDENTS

Annotation

It is well known that the ability to speak effectively is an important skill for personal, academic, and professional success, and developing this skill can improve students' self-confidence, creativity, critical thinking, and social skills. We analyzed the current state of speech education in these schools and identified the problems that prevent the development of speech culture. This article also touches on these aspects and highlights the significance, scientific-theoretical and pedagogical significance of the formation of the culture of public speaking in the moral-aesthetic education of students.

Key words: Oratory skills, oratory culture, moral education, aesthetic education, critical thinking.

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ФОРМИРОВАНИЯ РЕЧЕВОЙ КУЛЬТУРЫ В НРАВСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ СТУДЕНТОВ

Аннотация

Хорошо известно, что способность эффективно говорить является важным навыком для личного, академического и профессионального успеха, и развитие этого навыка может улучшить уверенность учащихся в себе, творческие способности, критическое мышление и социальные навыки. Мы проанализировали современное состояние речевого образования в этих школах и выявили проблемы, препятствующие развитию речевой культуры. В данной статье также затрагиваются эти аспекты и подчеркивается значение, научно-теоретическая и педагогическая значимость формирования культуры публичного выступления в нравственно-эстетическом воспитании студентов.

Ключевые слова: Ораторское мастерство, ораторская культура, нравственное воспитание, эстетическое воспитание, критическое мышление.

Kirish. Barchamizga ma'lumki, "Ritorika" (yunoncha rhetorike - notiqlik) - notiqlik san'ati, keng ma'noda esa badiiy nasr haqidagi fan. Miloddan avvalgi 4-asrda klassik faylasuf Arastu dastlab Afina jamiyatidagi hukmron sinfning notiqlik amaliyotini o'rganish bilan shug'ullanadi. Ikki yil davomida u yig'ilishlarda, majlislarda, sudlarda ochiq gapiradigan erkaklar (faqat erkaklar edi)ni kuzatadi. Oxir-oqibat u ishontirish nazariyasini ishlab chiqdi va bu nazariya tarixda "Ritorika" deb nomlangan risola sifatida bizgacha yetib kelgan. Arastuning ko'plab g'oyalari orasida samarali nutq so'zlash uchun uchta elementni aniqlashirdi.

Adabiyotlar tahlili. Notiq tilning grammatikasini ham yaxshi o'zlashtirib olgan bo'lishi kerak. Grammatika qoidalariga rioya qilishgina nutqqa mazmun va mantiq kiritadi. Yakka olingan so'zning o'zidan maqsad anglashilmaydi. Fikr anglatish uchun u so'z nutqdagi boshqa so'zlar bilan grammatik va semantik aloqaga kirishi lozim. Ba'zan notiqar nutqida adabiy tilimizda ishlatilmaydigan, faqat so'zlovchining o'zi yashagan joy aholisigagina ma'lum bo'lgan dialektal so'zlar ishlatiladi. O'quvchi mazmunni yetarli tushunmagan holatlarda matnni shunchaki ovozlantiradi. Vaholanki, u muallif bilan muloqotga kirishishi, uning bayonidan voqelikka, asar qahramonlariga, narsa-buyumlarga munosabatini o'rganishi, qiyosiy tahlil qilishi, shu yo'l bilan asl o'qish malakalarini egallashga qarab borishi zarur.

Bu davrda, M.R.Lvov boshlang'ich sinf o'quvchilarini tavsiflaganidek, "ilk qadam qo'yan kitobxonning asarni mustaqil

o'qishi ko'pincha shunga olib keladiki, asarning asosiy ma'nomazmuni, mag'zi uning uchun qorong'i bo'lib qolaveradi" [3]. Shuning uchun asarni dastlabki o'qish ishi o'qituvchi tomonidan amalga oshirilishi kerak deb hisoblaydi.

Uslublarni farqlash malakalari ham nuqsonlardan xoli emas. Metodist olimi T.A.Yusupovanning aniqlashicha, o'quvchilarda tuyg'ularini ifodalashlarida sustkashlik mavjud. Bu esa to'ldirilishi muhim bo'lgan bo'shliqdir [4].

Notiqlik manbalarda ma'viza, va'zxonlik, suxandonlik, so'zga chechanlik deb ham atalgan [5].

Lomonosov o'zining "Notiqlik bo'yicha qisqacha qo'llanma" asarida shunday yozadi: "Notiqlik - har qanday masala yuzasidan notiq gapirish va shu orqali boshqalarni bu haqda o'z fikriga moyil qilish san'atidir" [10].

M.Speranskiy "Oliy notiqlik qoidalari" asarida "Notiqlik qalblarni larzaga soladigan, ularga ehtirolarni to'kish, ularga o'z tushunchalarining qiyofasini yetkazish in'omidir" [6] deb ta'kidlaydi.

Notiqlik tarixan shakllangan notiqlik fani va notiqlik asoslarini belgilab beruvchi akademik fan deb ham ataladi. Tizimli o'qitishning predmeti sifatida notiqlik boshqa filologiya fanlaridan oldin rivojlangan. Gramatika, poetika, leksikografiya, matnshunoslik, adabiyot tarixi, stilistika ritorikadan kechroq vujudga kelgan va vaqt o'tishi bilan ritorikani o'rganish uchun yordamchi yoki tayyorgarlik predmeti sifatida rivojlangan [7].

Tahlil va natija. O'quvchilarga axloqiy-estetik tarbiya berishda notiqlik madaniyati shakllantirishning ilmiy nazariy va

pedagogik asoslari bir necha muhim jihatlardan iborat. Ularning har biri o'quvchilarda axloqiy va estetik qadriyatlarini rivojlantirish hamda notiqlik ko'nikmalarini takomillashtirish uchun muhim ahamiyatga ega. Quyida ushbu asoslar haqida batafsil ma'lumot beriladi:

Ilmiy-nazariy asoslar

1. Axloqiy rivojlanish nazariyalari.

Koxlbergning axloqiy rivojlanish nazariyasi: Lourens Koxlberg axloqiy rivojlanish bosqichlarini o'rganib, turli yoshdagi bolalarning axloqiy tushunchalarini rivojlantirish yo'llarini tavsiflagan. Uning nazariyasiga ko'ra, bolalar axloqiy qarorlarni tanqidiy fikrlash va mulohaza qilish orqali qabul qiladilar.

Piaje va Vygotskiy nazariyalari: Jan Piaje va Lev Vygotskiy bolalarning kognitiv rivojlanishi va ularning axloqiy tushunchalarini qanday shakllantirishini o'rgangan. Ularning nazariyalari bolalarning axloqiy va intellektual rivojlanishidagi muhim bosqichlarni tushunishga yordam beradi.

2. Estetik tarbiya nazariyalari.

Dyuining estetik tajriba nazariyasi: Jon Dyui estetik tajribaning muhimligini ta'kidlab, ta'lim jarayonida estetik hislarni rivojlantirish zarurligini aytgan. Uning fikricha, san'at va ijodiy faoliyat o'quvchilarning estetik hislarini rivojlantiradi.

Kandiniy va Baxtin estetikasi: Vasiliy Kandiniy va Mixail Baxtin estetika va san'atning ijtimoiy va madaniy ahamiyatini o'rgangan. Ular estetik tarbiyaning shaxs rivojlanishiga ta'sirini tadqiq qilganlar.

Pedagogik asoslar

1. Faoliyatli ta'lim metodlari.

Interaktiv usullar: Axloqiy va estetik tarbiya berishda interaktiv usullardan foydalanish, masalan, debatlar, munozaralar, rol o'ynash, guruhli mashqlar va boshqalar. Bu usullar o'quvchilarni faol ishtirokchi qilib, ularning fikrlash va muloqot ko'nikmalarini rivojlantiradi.

- Ijodiy faoliyatlar: San'at, teatr, musiqa va adabiyot orqali o'quvchilarning estetik hislarini rivojlantirish. Ijodiy faoliyatlar o'quvchilarga o'z his-tuyg'ularini ifoda qilish imkoniyatini beradi.

2. Axloqiy tarbiya metodlari.

Hikoya va afsonalar: Axloqiy mazmundagi hikoya va afsonalarni o'qitish, ular orqali axloqiy qadriyatlar va prinsiplarni tushuntirish. Bu metod bolalarda axloqiy tushunchalarni rivojlantiradi.

Diqqatni axloqiy masalalarga qaratish: Ta'lim jarayonida axloqiy masalalarni muhokama qilish va ularga nazariy asoslar keltirish. Masalan, adolat, mas'uliyat, insoniylik kabi tushunchalarni muhokama qilish.

3. Multimediyaviy vositalar.

Video va audio materiallar: Axloqiy va estetik tarbiya berishda video va audio materiallardan foydalanish. Masalan, mashhur nutqlar, tarixiy hujjatlar va san'at asarlari haqida videolar.

Internet resurslar: Onlayn platformalar va resurslar orqali axloqiy va estetik tarbiya berish. Masalan, TED Talks, YouTube, va boshqa onlayn ma'ruzalarni o'quvchilarga ko'rsatish.

Yuqoridagilardan shu narsa ma'lum bo'ladiki, axloqiy-estetik tarbiya va notiqlik madaniyati bir-biri bilan chambarchas bog'liq. Notiqlik madaniyati o'quvchilarning axloqiy va estetik qadriyatlarini ifoda etish vositasi hisoblanadi. Notiqlik orqali o'quvchilar o'z fikr va his-tuyg'ularini boshqalarga yetkazishni, ularni ta'sirchan tarzda ifoda etishni o'rganadilar. Bu jarayonda axloqiy-estetik qadriyatlar ularning nutqlarida namoyon bo'ladi va ularning shaxsiy rivojlanishiga xizmat qiladi.

Notiqlik - san'at. Chunki notiq har bir so'zni to'g'ri talaffuz qilishidan tashqari, uni mazmuniga qarab, tushunib, ohang bilan aytishi, ishlatishi kerak. Aytlaetgan so'z tinglovchiga ta'sir etishi kerak. Buning uchun so'z nihoyatda yoqimli ovozda, chiroyli, to'g'ri, ma'nosi o'zida yashiringan holda aytilishi lozim. Notiqlik san'atiga - nutq madaniyatiga ega bo'lgan inson, avvalo, o'zbek tilini, tilshunoslikni mukammal bilishi shart.

Shu o'rnida aytib o'tish joizki, axloqiy tarbiya odatda maktabning o'quv dasturlariga kiritilgan, shuningdek, ota-onalar va tarbiyachilar tomonidan uyda o'qitiladi. U turli shakllarda

bo'lishi mumkin, masalan, hikoya qilish, muhokama qilish, rol o'ynash va xizmatni o'rganish. Axloqiy tarbiya to'g'rilik, mas'uliyat, hamdardlik va boshqalarga hurmat kabi fazilatlarini tarbiyalashga qaratilgan. Shuningdek, u odamlarni ijtimoiy adolat, global muammolar va madaniy xilma-xillik haqida o'rgatishi va ularni o'z jamiyatlari va dunyoda ijobiy o'zgarishlar qilish uchun ishlaydigan faol fuqarolar bo'lishga undashi mumkin.

Estetik tarbiya ko'pincha maktab va oliy o'quv yurtlarida tasviriy san'at, musiqa, dramaturgiya va adabiyot darslari orqali o'tiladi. Buni madaniy tadbirlarda qatnashish, muzeylar va galereyalarga tashrif buyurish va ijodiy faoliyat bilan shug'ullanish orqali ham o'rganish mumkin.

Yuqoridagilardan ma'lum bo'ladiki, umumiy o'rta ta'lim muassasalarida ona tili o'qitishning asosiy maqsadi o'qish va mehnat jarayonida o'z fikrini og'zaki va yozma tarzda to'g'ri va ravon bayon qiladigan, jamoat joylarida turli nutqiy vaziyatlarda fikrini mustaqil ravishda ifoda etadigan, og'zaki va yozma savodxonlik malakalariga ega bo'lgan, kitobxonlik madaniyati shakllangan, mustaqil va ijodiy fikrlay oladigan, o'zgaral fikrini anglaydigan - muloqot va nutq madaniyati rivojlangan shaxsni kamol toptirishdan iborat.

Inson tilini o'rganadigan fan lingvistikasi yoki tilshunoslik, - deyiladi. Tilshunoslik fani - tilning xususiyatlarini, mohiyatini, funksiyalari, tilni tadqiq qilish usullarini o'rganuvchi fanidir.

Notiq til yordamida gapiradi, fikrini bayon qiladi. Notiqlik san'atining mohiyati - ravon, to'g'ri, chiroyli, jozibali, so'zlarni o'z o'rnida qo'llab, fikrlarni bayon qilishdir. Notiqlik san'atining predmeti inson tomonidan til, so'z va ularni o'z o'rnida qo'llay olishdir. Nutq tovushlarining xususiyatlari, ohang, ton, tembr, ritm kabilari so'zni bayon qilishda yordam beradigan xususiyatlardir. Nutq madaniyati faqat insonda bo'ladi. Bu fanning predmeti nutq yordamida, til qonun-qoidalari, funksiyalari, xususiyatlari yordamida chiroyli gapirishda, fikrini ravon bayon qila olishdadir.

Notiqlikning san'at sifatidagi mohiyati shundan iboratki, notiqning mahorati so'zdan o'z o'rnida, zargarona, ehtiyotlab, ma'nosiga, mantig'iga, xususiyatiga qarab foydalanishdir [8].

"Har qanday ruhiy harakat tabiatan o'zining shaxsiy qiyofasi, ovozi va kaddi-qomatga ega. Insonning butun jismi hamda uning ruhsori, ovozi xuddi tanbur torlariga o'xshab, ularga tekqandagi ruhiy harakatga monand ohang beradi, jaranglaydi", degan edi Mark Tulliy Sitseron.

Notiqlik san'atining vazifalari quyidagilardan iborat:

1. Axloqiy va ma'naviy qonunlarga to'la rioya qilish.

2. Notiq har doim fikr yuritib turishi, yangi fikr, yangi g'oya, yangicha ifoda usulini o'ylab topishi zarur.

3. Notiq jahonda egallashi lozim bo'lgan obro'-e'tiborini, o'rnining qanday bo'lishi kerakligini ham namoyish etishi lozim.

4. Suqrotning "O'zingni bil" aqidasi doimo rioya qilishi lozim.

5. Konfutsiyning "O'zingga lozim topmaganlaringni boshqalarga ravo ko'rma" qoidasini esidan chiqarmasligi kerak.

Boshqacha qilib aytganda, har jihatdan mukammal, keng bilimli, xarakteri hamma bilan kelishib keta oladigan, kamtar, samimiy, keng fe'l, mehnatsevar, o'z ustida ishlab charchamaydigan, o'zidan hech qachon qoniqmaydigan, hamisha izlanuvchan kishigina notiq bo'lishi mumkin. Afsuski, ayrim, o'zlarini notiq deb biluvchilarda nuqsonlar ham uchrab turadi.

Notiqlik nutqini boshqa nutq turlaridan ajratib turadigan bir qancha asosiy sifatlar mavjud [9]. Nutq ketma-ket kelgan tovushlarning yig'indisi yoki janjirsimon bog'lanishdan iborat bo'lib, u talaffuz davriga ko'ra, oldinma-keyin kelgan fonetik birliklarga bo'linadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, maqolada o'quvchilarga axloqiy-estetik tarbiya berishda notiqlik tarbiyasining ahamiyati ko'rsatilgan. Tadqiqotlar tahlili va natijalari shuni ko'rsatadiki, notiqlik madaniyatini shakllantirish mexanizmlarini takomillashtirish o'quvchilarning shaxsiy va akademik rivojlanishiga, jumladan, muloqot qobiliyatlarini, yetakchilik qobiliyatlarini, tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini, o'z-o'ziga ishonchi, o'ziga bo'lgan ishonchi, o'z-o'ziga bo'lgan ishonchi, o'quvchilarning o'zini o'zi boshqarish qobiliyatini rivojlantirishga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Ravshanbek Maxmudov, Notiqlik san'ati va nutq madaniyati. Darslik. Toshkent – “Mumtoz so'z” 2020.
2. Qahhorov I. Notiqlik san'ati. Toshkent: “Turon zamin ziyo”. 2015.
3. Методика преподавания русского языка в начальных классах: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / М.Р.Львов, В.Г.Горецкий, О.В.Сосновская. – 3-е изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», 2007. – С. 112.
4. Shodmonova M.B. Ona tili va adabiyot darslarida nutq o'stirish va tafakkurni uzluksiz rivojlantirish masalalari. Ta'lim mazmuni uzluksizligi. // Uzluksiz ta'lim. 2018. №4.
5. Арипова А. Нотиклик ва унинг лисоний-услубий воситалари. Тошкент, Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети, 2007.
6. Сперанский М. Олий нотиклик қоидалари. М., 1995.
7. Аннушкин В.А. Первая русская риторика. М., 1999.
8. Husanboyeva Q., Niyozmetova R. O'zbek adabiyotini o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2020.
9. Махмудов Н. Маърифат манзиллари. Тошкент, Маънавият, 1999.
10. Махмудов Н. Ўқитувчи нутқ маданияти. Т: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2009.